

Есбосынов Е.З.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Шығыстану факультеті Түрксой кафедрасы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ergaliesb@mail.ru

**«КИТАБ ӘЛ-ИДРАК ЛИ-ЛИСАН ӘЛ-АТРАК»
ҚОЛЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ (СӨЗЖАСАМ) ШОЛУ**

Бұл мақалада «Кітап әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак» орта ғасырлардағы қолжазба ескерткішінің лексико-семантикалық ерекшеліктері (сөзжасам) қарастырылады. Дереккөз ретінде 1931 жылы Ахмет Джафероглу шығарған «Әбу Хайян» «Ли-Лисан әл-Атрак кітап» линотипті факсимилиясы қолданылды.

Түйін сөздер: Кітап әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак, сөздік, семантикасы, грамматикалық ерекшеліктері.

Esbosynov E.Z.

Kazakh national university al-Farabi, Шығыстану факультеті,
Түрксой кафедрасы, Kazakhstan, Almaty, e-mail: ergaliesb@mail.ru

**Kitab al-İdrak li-Lisan al-Atrak Written Manuscript's Leksikal and
Semantic (word structure) Properties**

In this article, the word structure of middle century written manuscript Kitab al-İdrak li-Lisan al-Atrak was taken as a sentence structure, and the information about the grammatical properties was evaluated in terms of present-day Kazak linguistics. Ahmet Caferoğlu's book published in 1931 as the main source was published in the same name and the samples and sections were classified according to the grammatical and morphological analyzes mentioned.

Key words: Kitab al-İdrak li-Lisan al-Atrak, grammar, word structure and syntax.

Есбосынов Е.З.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
факультет востоковедения,
кафедра Тюрксой, Казахстан, г. Алматы, e-mail: ergaliesb@mail.ru

**Лексико-семантические особенности (словообразование) рукописного памятника
средневековья «Китаб аль-Идрак ли-Лисан аль-Атрак»**

В статье рассматривается лексико-семантические особенности (словообразования) рукописного памятника средневековья «Китаб аль-Идрак ли-Лисан аль-Атрак». В качестве источника выступают линотипное факсимилие «Китаб аль-Идрак ли-Лисан аль-Атрак» Абу Хайяна, издание Ахмета Джафероглу, Стамбул, 1931 г.

Ключевые слова: Китаб аль-Идрак ли-Лисан аль-Атрак, лексика, семантика, грамматические особенности.

Жазба ескерткіші тілінің грамматика бөлімінде ескі қыпшақ тіліндегі материалдардың ауызекі, ішінара әдеби тілдегі қолданыс ерекшеліктері араб грамматикасы аясында беріле отырып, мүмкіндігінше тиісті тақырыптарға бөлінген және кейде анықтамалармен жабдықталған. Қолжазбадағы I тараушаның аты – «Тасриф» (التصريف), қазақша баламасы – *сөзөзгерім* (flexion) ұғымына саяды. Біз оны «сөзжасам» термині ыңғайында қабылдадық. Қолжазба авторының пікірінше, «Тасриф» дегеніміз – *дара сөздің дыбыстық жүйесін зерттейтін ғылым. Сөз дыбыстардан құралады*. Автор мұнан әрі «...түркі тіліндегі дыбыстардың саны 23...» екендігін ескерте отырып, олардың фонетикалық қатарын былай көрсетеді:

hamza (ء), *b* (ب), *p* (پ), *t* (ت), *c* (ج), *č* (چ), *d* (د), *r* (ر), *z* (ز), *s* (س), *š* (ش), *š* (ص), *t* (ط), *ğ* (غ), *q* (ق), *k* (ك), *g* (گ), *l* (ل), *m* (م), *n* (ن), *ŋ* (ن), *u||ü* (و), *ǰ||jy||ij* (ي).

Абу Хайан бұлардың ішінде *p* (ب), *č* (چ), *k* (ك) графемалары білдіретін дауыссыз дыбыстарды «таза емес, қоспалы» (*ал-маишуубату*) деп көрсетсе, *g* (گ) таңбасы білдіретін дыбысты «бадауилердің *z* дыбысы сияқты», ал *ŋ* (ن) дыбысын «мұрын жолды *нун*» – деп атаған. Автор түркі фонетикасына арналған тұжырымын былай қорытқан: «Егер бұлардан басқа дыбыстармен айтылатын сөздер кездесе, оларды (ескі қыпшақ тіліне – *E. E.*) кірме сөздер деп тануымыз қажет, мыс.: *axšat* «кеш, ымырт», *faraman* «жарлық», *gūlaf* «уиссу, әтір».

Демек, араб тіліндегі *x* (خ), *f* (ف) дыбыстары арқылы айтылатын сөздердің барлығын Абу Хайан ескі қыпшақ тіліне жат сөздер деп санаған.

Автор ескі қыпшақ тілінің лексикалық қорын дәстүрлі араб грамматикасының нормалық ережелеріне сай үш топқа бөле қарастырған: «әрбір сөз мағыналық жағынан үш топқа бөлінеді: зат есім, етістік және таңба».

Автордың мұндағы «таңба» деп отырғаны, араб тілі грамматикасында «қосымша сөздер» деп қаралатын үстеулер, көмекші сөздер тобы. Осы тұста берілген ескертпе: «тек жалғыз таңбамен берілген зат есімге «дамма», «фатха» немесе «касра» қойылады, мыс.: *su* (سو), *ja* (يا), *či* (جى). Бұл сөздердің соңындағы *uau*, *alif* және *ja* әріп емес, диакритикалық таңба».

Ескертпеге қарағанда сөз аяғында, ортасында немесе сөз алдында берілген осындай қосымша таңбаларды дыбыс ретінде емес, тек

кана форманы бекітуші, аяқтаушы графемалық жай таңба деп қарау қажет.

Автор өзі қарастырып отырған ескі қыпшақ тіліндегі зат есімдерді араб тілі грамматикасындағы консонант түбір ұғымына сай, төмендегідей топтарға бөледі:

1) екі таңбалы зат есім түрі 12, оларға түрлі жалғаулар жалғанады, бұлардың барлығы түркі тілінде қолданылады, мыс.: *sen* «сен», *kim* «кім?», *qaru* (қакпа, есік), *qisa* «қысқа».

2) үш таңбалы зат есімнің (сөйлем ішінде) әртүрлі орында кездесуі мүмкін болса да негізінен 23 түрі тіркелген. Мыс.: *sirt*, *qarǰu*, *jarasa* және т.б.

3) төрт таңбалы зат есімдер де әртүрлі позицияда кездесе де негізінен 33 түрі естілген (қолданылады), мыс.: *etmek*, *učmaq*, *bilezik* және осыған ұқсас сөздер.

4) бес таңбалы зат есімдер бірнеше түрде кездескенімен 23 түрі тіркелген, мыс.: *arqataq*, *örmeček* «өрмекші», «*četleuük*» «фундуктың бір түрі» және осыған ұқсас сөздер.

Мұнымен қоса түркі тілінде аз мөлшерде болса да 6 таңбалы сөздер кездеседі. Айтарлықтай жиі қолданылатыны мына түрлері: *bidürčün*, *čagiltılaq*.

Автордың бұл пікірі араб тіліндегі сөз түбірі ережесі негізінде айтылғандықтан мынадай ұғымдық қателікке жол берген, мыс.: «Алты таңбалы сөздердің жекеше (дара) немесе көпше (туынды) екендігін білу үшін олардың түбір сөз екендігін анықтап алу қажет. Ал бұлардың ішінде *sarıčıqan*, *qılqujruq* сияқты түрлері көпше (туынды) екендігі анық. Бірінші мысалдың бірінші сөзі *sarı* болса оған *çıqan* сөзі жалғанып тұр, ал екінші мысалда *qıl* мен *qujruq* сөзі қосылып тұр».

Мұнда тіркес құрамындағы сын есім мен зат есім сөздері араб тіліндегі алты таңбалы түбірлермен салғастырылған және аффикстер тұрғысында қаралған, әрине қазіргі түркологиялық тіл білімі тұрғысынан алғанда бұл дұрыс емес.

Келесі анықтамалықтар етістік сөз табына арналған, мұнда етістіктер консонант түбір негізіне байланысты мынадай топтарға жіктелінген:

1) етістік 1, 2, 3, немесе 4 таңбалы болады. Бір таңбалы етістіктер «дамма», «фатха» немесе «касра» арқылы белгіленетіндіктен үш түрге бөлінеді, мыс.: *ju* (جو), *je* (يا) және *ij* (اي). Бұл ерекшеліктер негізінен бір таңбалы зат есім-

дерде болғанындай тиісті диакритикалық таңбалар арқылы беріледі.

2) екі таңбалы етістік он екіге жетіп жығылса да, оның тек қана он түрі естілген, мыс.: *ič* (اچ), *at* (أت).

3) Төрт таңбалы етістіктер бірнеше формаларда байқалса да естілгені тек қана он, мыс.: *saptur* (صَبَطْرُ), *sarsıl* (صَرْصِيلُ), *qurtul* (قُرْتُطُلُ). Бұлардың тысында түркі тілінің ауызекі тілінде сандары аз болса да бес таңбалы сөздер кездеседі, мыс.: *engenle*, *sanqulan*».

Абу Хайанның есім және етістік сөздердің консонант түбірі туралы айтылған негізгі пікірі осындай және толығымен алғанда 75 жолдан тұрады.

Жазба ескерткішінде кездесетін «Дара сөздердің қызметі» (الاحكام التي تكون~ للكلمة) атты шағын тарауша 5 жолдан тұрады. Мұнда түркі тіліндегі лексемалардың кейбір грамматикалық-мағыналық ерекшеліктері сөз болады. Ол туралы Абу Хайанның жалпы пікірі төмендегідей: «Дара сөздердің қызметі екі түрге бөлінеді. Бірі зат есімге қатысты болса екіншісі етістікке қатысты. Дара сөздердің қызметі: *кішірейту*, *жіктеу*, *көптік жалғау*, *бастауыш*, *күшейтпелі бастауыш*, *күшейткіш мәнді қосымшаларды жалғау*, *нысан*, *масдар*, *мекен есімі*, *құрал есімі*, *жағдай есімі* (үстеу – *E.E.*) және *сан есім жалғауларын* алу (яғни, оларға аффикстердің жалғануы – *E.E.*) болып табылады».

Автордың пікірінше ескі қыпшақ тіліндегі етістік сөз табы мынадай ерекшеліктерге ие: «Етістікке тән ерекшелік: – (оларға) жалғаулықтардың (аффикстер – *E.E.*), жіктік, болымсыздық, өздік етіс, өзгелік етіс, ортақ етіс және ырықсыз етіс, өткен шақ қосымшаларының жалғануы болып табылады».

Қолжазбадағы келесі бір шағын тарау – «*Кішірейту аффиксі*» (القول في ~ التصغير) – деп аталынған, 14 жолдан тұрады, мұнда ескі қыпшақ және ескі түрікмен тіліндегі кішірейтпелі мәнді қосымшалардың грамматикалық-семантикалық ерекшеліктері сөз болады, қар.: «*Қытшақ* тілінде кішірейткіш аффикс *-kine* болып табылады. Ал *түрікмен* тіліндегі кішірейткіш аффикстер *-čiq* және *-čük*. Бұл қосымшалар зат есімнің жекеше немесе көпше түріне жалғанады. Мыс.: *qulkine*, *qullarkine*, *čagančiq* және *küčüčük*. *-kine* қосымшасы әр түрлі сөздерге өзгермей жалғана берсе, *-čiq* және *-čük* жалғаулары мынадай ережеге бағынады. Соңы

дауыссыз дыбысқа аяқталатын екі таңбалы зат есімге жалғанғанда соңына міндетті түрде *-s* қосымшасы жалғанады. Мыс.: *qulčiqas*, *itčükas* сияқты. Басқа есім сөздерге жалғанғанда *-s* жалғауы жалғанбайды. Бірақ, *ja*, *jaj* сөздерінің кішірейген формасында *-q* дыбысы *-ğ* дыбысына өзгеріп, *jačiqas* түрін алады. Бұл форма ережеге сәйкес болмағандықтан бір ерекшелік түрі деп бағалауымыз қажет. *Az* сөзінің кішірейген формасы *azačiq* (*azačiq* сөзінің *azarazar* деп те айтылатын формасы бар – А. Хайан), бұл формада көрінгеніндей, біріншіден – кішірейткіш жұрнақтан кейін *-s* жалғауы жалғанбай тұр, ал екіншіден дауыссыз әріп «фатха» арқылы берілген. Ереже негізінде салыстыра көрсетсек, *azčiqas* деп айтылуы қажет еді. Ал *-čiq* және *-čük* жұрнақтарының жалғануы ауызекі айтылу нормалары бойынша емес, ереже бойынша беріліп тұр. Егер сөз жуан дыбыстардан (тіл арты – *E.E.*) құралса *-čiq*, жіңішке дыбыстардан (тіл алды – *E.E.*) құралса *-čük* жалғауы жалғанады. Бұл жалғаулар сонымен қатар *жалқы есім*, *белгісіздік есімі* және *сілтеу есімдіктеріне* жалғанады. Ал *bi* сөзінің кішірейткіш жалғау жалғанған формасы былай болады: *bukine*, *anlar* сілтеу есімдігінің формасы *anlarkine*. *Түрікмен* тілінде *bunčiq*, *bunčiqas*, *bunlarčiq*, *bunlarčiqas* формалары тіркелген. Кейбір жағдайларда кішірейткіш *-q* қосымшасы *-ğ* дыбысына ауысатындығы мәлім. Есімдіктерге әдетте бұл жалғау жалғанбайды (кішірейту функциясын атқармайды). Ал *bi* сөзінің кішірейген формасы *bukine*, *anlar* сілтеу есімдігі *anlarkine*, *түрікмен* тілінде *bunčiq* > *bunčiqas*; *bunlarčiq* > *bunlarčiqas* формаларына өзгереді. Бұл сөздердегі *-q* таңбасы *-ğ* таңбасына ауысуы мүмкін». Автордың бұл пікірлеріне қарағанда, ескерткіште сөз болып отырған түркі тіліндегі кішірейтпелі мәнді қосымшалардың жұмсалуды, ауызекі тілдегі ерекшеліктері қарастырылған.

«*Қатыстық есім*» атты шағын тараушада ескі қыпшақ тіліндегі қосымшалардың жұмсалуды және олардың қолданылу жолдары қарастырылған, тарауша атауы – «*Қатыстық есім*» (القول في النصب).

Қолжазба авторы бұл тарауда ескі қыпшақ тілінде «жаңа сөз жасау үшін зат есімнің соңына *-či* жұрнағын жалғау қажет» дей отырып, мына мысалдарды атап көрсетеді: *ašči* ‘аспаз’, *jači* ‘садақшы’. Ал түбірге «басқа мағына беру үшін (мағынасы басқа сөз тудыру

үшін – *E.E.*) *-luğ* жалғауы жалғанады, мыс.: *rumluğ* (румдық, Румдық кісі), *šamluğ* (шамдық, Шамдық кісі). **Түрікмендер** *-ğ* таңбасын *-u* таңбасына (уауға - *u*) ауыстырып, *rumlu* (румдық) және *šamlu* (шамдық) деп айтады; *-luğ* және *-lu* жалғауларының бірінші таңбасы көбінесе «касра» (Бұл аффикстер қолжазбада «дамма», яғни *u* дыбысы арқылы жазылған, дыбысталған – *E.E.*) арқылы дыбысталады; *-luğ* жалғауы кейбір жағдайларда меншік иесі мағынасын да береді, мыс.: *malluğdur* (дәулетті, қалталы, қаржылы). Бірақ мұндайда *-luğ* қосымшасы екі функция атқарады: біріншісі жұрнақ болса, екіншісі жіктік (меншіктік). Ал осы екеуінің қайсысы екендігін анықтау үшін осы жалғау жалғанған сөздің өзіне қарауымыз қажет».

Автордың бұл пікіріне қарағанда, көрсетіліп отырған қосымшалардың көмегімен есім түбірден туынды есім сөздер жасалынған. Көптік жалғаудың айтылуы.

Ескерткіш тіліндегі 5 жолдан тұратын тараушаның бірі – «*Көптік жалғаудың айтылуы*» (القول فى الجمع) – деп аталынған, қар.: «Көптік мағынаны білдіретін жалғаулардың *-lar* және *-ler* формалары анықталған. Түркі тілінде «*теснише*» (араб тіліндегі жұп мағынасын білдіретін жалғау, араб тілінде жұп, яғни «екілік» мәнді білдіретін ұғым көптік мағына болып танылмайды – *E.E.*) де көптік жалғау болып табылады, мыс.: *qullar* – бұл сөз әрі жекеше, әрі көпше мағынада қолданылып тұр (Абу Хайиан бұл арада «жекеше» термині арқылы ‘Ол екеуі құлдар’ деген сөйлемдегі мөлшерлік сан есім мағынасын меңзеп отыр. – *E.E.*). Заттың көпше екендігін білдіру үшін екі санын қосып айту керек, басқаша айтқанда «*теснише*» мен көптік жалғау қатар қолданылады. Бұл жөнінде сан есім тарауында кеңірек тоқталатын боламыз. Аталған жалғаулар етістік пен бастауыш тарауында аталып өтіледі. Көптік жалғаулар етістікке де жалғанады. Мұндай жағдай етістіктің алдында тұрған сөздің көпше (формада) екендігін білдіреді. Сонымен қатар жекеше есімге көпше мағына бергеніндей, жалпы есімге де көпше мағына береді, мыс.: *atlar, jilqılar* сияқты». Бұл тұста автордың *at-, jilqi-* лексемаларының семантикалық мағынасын дұрыс анықтай алғандығы байқалады.

Келесі бір тарауша – «*Осы шақ есімше*» (القول فى اسم الفاعل) – деп аталынған, жалпы саны 16 жолдан тұрады.

Бұл тақырыпқа байланысты Абу Хайанның пікірі мынадай: «Менің біле-тінім, оның келер шақ формасы *-dači* // (*-deči*) жұрнағы арқылы жасалады, мыс.: *barčamız öldečibiz* «Біз, баршамыз өлеміз». Менің білетінім, оның өткен шақ формасы *-miš* жалғауы арқылы іске асады: *kün doğmiš* «күн шығыпты; күн көтеріліпті». Есімшенің бұл екі формасының бірін жасау үшін осы тәсілдерді қолданамыз, яғни етістік түбіріне осы екі жалғауды жалғаймыз. Есімшенің болымсыз түрін жасау үшін *-dači* мен *-miš* жалғауларынан бұрын болымсыздық жалғауын жалғаймыз. Мыс.: *Sancar turmadači, mal qalmamištu* «Санжар тұрмады, мал қалмады».

Автордың келесі назар аударғаны – ескі қыпшақ тілінің морфологиялық ерекшелігі, мыс.:

«етістіктің сын сипаты бар екендігін анықтау үшін *-či* және *-či* жалғауларын анықтап алуымыз керек. Мыс.: *keliči* «тұрақты түрде келіп тұратын (кісі)», *barači* «тұрақты түрде барып тұратын (кісі). Түркі тілінде «ғалым» мағынасында қолданылатын *bilge* сөзінде *-g* таңбасы *-či* таңбасы орнына қолданылған».

Автордың бұл мәліметіне қарағанда ескі қыпшақ ауызекі тілінде аталмыш лексеманың «*bilči*» вариантының қолданылғандығы байқалады. Бұлай дейтініміз, автор жоғарыда айтылған пікірлерінде «ережеге сай» деген ұғымды пайдаланып отырады. Абу Хайиан мұнан әрі сын есімнің мынадай ерекшеліктеріне назар аудартады:

«Сын есім мағынасында қолданылған сөзді анықтау үшін оның (сөз түбірінің – *E.E.*) соңы харакалы (диакритикалық таңбасы бар екендігіне) немесе дауыссыз екендігіне көз жеткізуіміз қажет. Егер харакалы (диакритикалық таңба – *E.E.*) қойылған болса, қасралы *j* дыбысы қатар келуі керек, мыс.: *cürüjüči* «жүруші, жүріп бара жатқан кісі». Бірақ сөздің соңы дауыссыз және «*мафтух*» (фатха арқылы *a* болып оқылатын дыбыс – *E.E.*) немесе *мақсур* (касра арқылы *i* болып оқылатын дыбыс – *E.E.*) болса, мұндай жағдайда лексема «қасралы» болады: *turuči* «тұру – қимыл-әрекетін орындап жатқан кісі», *olturuči* – «отыру – қимыл-әрекетін орындап жатқан кісі».

Абу Хайианның пікірінше, ескі қыпшақ тіліндегі «*miš*» көмекші сөзінің қолданысындағы бір ерекшелік мынадай:

«-*miş* есімше қосымшасы ретінде қолдануымен қатар, абстрактылы іс-әрекетке, яғни есімге қатысты қолданылады: *Ajbek turmiş* «Айбек тұрмақшы». Мұнда «тұру» қимылының нақты іске асып-аспағаны белгілі болмаса да, іске асырылатыны мәлім. Мұндай абстрактылық мағынаны *kün doğmış* «күн шығады, таң атады» мысалынан да көре аламыз. Жалпы алғанда *-miş* жалғауы нақты емес, абстрактылық іс-әрекетті немесе қандай да бір жағдайды білдіру қызметін атқарады».

Қолжазбадағы келесі тарауша – «*Күшейтпелі есімшенің айтылуы*» (فاعل لا سماً و متلباملاً في قول) – деп аталынған 6 жолдан тұрады.

Бұл мәселе туралы автор пікірі мынадай: «Күшейтпелі есімше жасау үшін етістіктің соңына етістік түбірі жіңішке болса *-ken*, жуан болса болса *-ğan* қосымшасы жалғанады. Бұл қосымшалардың алдына «фатха» қойылады: *kelegen* «жиі келуші», *barağan* жиі барушы. Ал жалғау алдындағы сөздер «фатхалы» болмай, дауыссыз болса, бұл жағдайда сөз күшейтпелі қызметін (мәнін) жоғалтып, қалыпты сөз қызметін атқаратын болады. Ереже бойынша *külegen* «жиі келуші», «күлегеш» мағынасында қоданылатын сөз түркі тілінде *küleç* деп айтылуда, яғни *-g* (дыбысы) мен *-n* (дыбысы) орнына *-ç* (дыбысы) қолданылып тұр».

Автор бұл пікірін лексеманың консонант дыбыстарға негізделген графемалық берілу жиынтығына байланысты айтқан. Біздің пікірімізше, мысал ретінде келтірілген бұл туынды лексеманың жасалу жолы мынадай: *kül + eç*, яғни түбір етістік + жаңа сөз жасаушы *-aç // -eç* аффиксі.

Келесі берілген тараушаның атауы – «*Сын есім шырайының айтылуы*» (القول في الزيادة (للتفضيل), көлемі 6 жол. Бұл тараушада сын есімнің күшейтпелі шырайының аффикстер арқылы жасалуы сөз болады: «Сын есім шырайының мағынасын беру үшін, егер сөз жіңішке болса *-rek*, жуан болса *-raq* қосымшасын жалғау керек. Бұл жалғаулар құрал, яғни атау есіміне жалғанып сын есім шырайын (мағынасын – *E.E.*) немесе қалау рай мағынасын береді. Сөз соңына *-çi* жалғауын алған сөздер *baričıraq* «жиі барушы» және *biriçirek* «жиі беруші» мағынасында қолданылады. Ал сөз соңында *-çi* жалғауы болмаса, «*jgrek*» «жақсылау, жақсырақ», *jamanraq* «жаманырақ, нашарлау», *bil-gerek* «білімдірек,

білімі жоғарылау», *jauzraq* «жаман жағы басымырақ, жамандау» сияқты сын есім тұлғалы сөз құрайды. Бұл сөздерді *түрікмендер jaman, jauz* – деп айтады» деген ескертпемен берген.

Келесі тақырыпша *Ырықсыз етістің айтылуы* (القول في اسم المفعول) – деп аталған, көлемі 14 жол. Автордың пікірінше, «олар тек қана «*fal*» түбірі сияқты ырықсыз етістен жасалады. Ырықсыз етіс формаларының айтылуына мысал: *uruldi* «(ол) ұрылды, соққыға жығылды», *birildi* «(ол) берілді». Егер бұлар арқылы объектіні көрсету қажет болса етістік соңындағы жедел өткен шақ жалғауы *-di* және *-di* орнына *-miş* және *-miş* жалғауы жалғанады. Ырықсыз етіс жасау үшін жедел өткен шақ жалғауы жоқ сөздерге ұяң дауыссыз *-l* немесе *-n* жалғауын жалғау қажет, мыс.: *öldürülmüş* «өлтірілген», *depelenmiş* «соққыға жығылған, тепкіленген». Бұл тұлға өткен шақ (ауыспалы өткен шақ) формасында тұр, ал келер шақ үшін *öldürüldeçi* «өлтіріледі», *depelenildeçi* «ұрылады, тебіледі» түрінде қолдануымыз қажет.

Баяндауыш және объект сын есім тұлғалы сөзден жасалған жағдайда жіңішке (вельяр дыбысты) сөздердегі *-k* қосымшасы мен жуан (палаталь дыбысты) сөздердегі *-q* қосымшасы баяндауыш пен объекті қызметін айқындайды. Бірақ мұндай өзгерістер кез келген етістікке тән емес. Түркі тілінде қолданылатын мұндай объектілік (мән білдіру қатары – *E.E.*) *üzük, açıq, cürük* сияқты сөздерден құралып, *üz, aç, cüridi* сияқты етістіктерден жасалады. Осы жүйе бойынша *urdi* етістігінен *uruk, turdi* сөзінен *turuq* сөзін тудыру дұрыс болып есептелмейді. *-K* және *-q* арқылы берілген объектілер мен баяндауыш тұлғалы *üzülmüş, açılmış* сөздерін салыстыра аламыз. Бірақ бұл форма ауыспалы өткен шақтағы баяндауышқа тиісті. Ал келер шақ формасы *cürideçi* түрінде болады. Мұны келер шақ есімше тарауында кеңірек айтатын боламыз», деп аяқтаған.

Қолжазбадағы келесі тараушаның аты – «Етістіктің тұйық райының айтылуы» (القول في المصدر – Масдардың айтылуы) деп аталынған, жалпы көлемі 13 жолдан тұрады. Автор пікірінше, етістіктің тұйық райы ескі қыпшақ тілінде *-maq* және *-mek* қосымшалары арқылы жасалады, қар.: «Масдар қосымшалары *-maq* және *-mek*. Бұл қосымшалар бұйрық рай тұлғалы сөз жуан болса, соңына *-maq*, жіңішке болса *-mek* түрінде жалғанады».

Абу Хайиан осы тұста бұйрық райға қатысты өз пікірлеріне мынадай толықтыру берген: «Бұйрық райды табу (анықтау) үшін *-maq // -mek* жалғауын алған тұйық етістік формасынан (масдардан) осы екі жалғауды алып тастау керек. Ал керісінше масдарды табу үшін бұйрық райға *-maq // -mek* қосымшасын жалғау керек»; *-maq* қосымшасына *-liq* қосымшасын, *-mek* қосымшасына *-lik* қосымшасын жалғауға болатыны сияқты ұяң дауыссыз *-m* жалғауын да жалғауға болады, мыс.: *kelmek, kelmeklik* және *kelim* немесе *barmaq, barım*. Аффикстердің аталмыш үш түрі де ережеге сәйкес болып табылады. Бірақ, *-m* жалғауын алған масдар сөзге, осы *-m* жалғауынан бұрын «касра» қойылады».

Ескі қыпшақ тіліндегі тұйық райдың қолданысы туралы автор өз ойын былайша өрбітеді: «Масдарға (тұйық райға) қатысы бар *-š* жалғауын атап өтуіміз қажет. Бұл да етістіктің соңына жалғанып, жасырын (айтылмайтын, түсіп қалатын – *E.E.*) қосымша деген атауға сай қолданады; *-š* қосымшасы жалғанатын сөз соңы харакалы (ескі қыпшақ тіліндегі *a*, ішінара *e* дыбыстарын белгілейтін диакритикалық таңба – *E.E.*) болса, *-š* әрпінен бұрын «касралы» *j* жалғанады, мысалы, *ijdi* (жеді) сөзінен *ijj(i)š* (тамақтанатын ас) болғаны сияқты. Егер, (қосымша – *E.E.*) дауыссыз болып өзінен бұрынғы әріп «мадмүм» (дамма қойылатын) арқылы, яғни «даммамен» айтылатын болса, келесі әріп те «даммалы» болады (*o, ø, y, ŷ*, ішінара түрік тіліндегі *v* дыбыстарын белгілеу үшін қолданылатын диакритикалық белгі – *E.E.*). Мыс.: *uruš* «ұрыс», *turuš* «тұрыс». Бірақ, (қосымша – *E.E.*) дауыссыз болып, соңы «мафтүх», яғни «фатхалы» (ескі қыпшақ тіліндегі *a*, ішінара *e* дыбыстарын белгілейтін диакритикалық таңба – *E.E.*) болса немесе «максур», яғни «касралы» (ескі қыпшақ тіліндегі *ï (iï), i, ы*, ішінара *e* дыбыстарын белгілейтін диакритикалық таңба – *E.E.*) болса, келесі әріпке де «касра» қойылады, мыс.: *baqiš* «қарау, қарағыш, көз салу», *biriš* «бергіш, беру, қолы ашық». Бұған қоса, есімнен тұйық етістік (масдар) жасау керек болса, есім сөздің соңына *-liq* қосымшасы жалғанады, мыс.: *balıq* сөзінен *balıqlıq, bej* сөзінен *bejlik, joq* сөзінен *joqlıq*».

Қолжазбадағы келесі тарауша аты – «Мекен үстеуінің айтылуы» (القول في اسم المكان), көлемі 4 жол. Автор бұл тараушада етістік түбіріне қосымша жалғау арқылы қимылдың бағытын,

орынын, мекенін білдіретін етістік формаларының жасалу жолына тоқталған, қар.:

«Мекен үстеуін жасамай тұрып бұйрық райлы сөздің соңына «фатха» қойылады, соңына егер, жуан болса *-caq*, жіңішке болса *-cek* қосымшасы жалғанады, мыс.: *kelecek* «келетін жері», *turğacaq* немесе *turacaq* «тұратын жері, тұратын мекені». Осы жолмен жасалатын мекен үстеуі әрбір етістікке байланысты (жасалу) заңдылығын өзгертіп отырады. **Түркі** тілінде туынды үстеудің өткен шағы жоқ» деп тиянақтаған.

Келесі тарауша «Құралдың айтылуы» (القول في الآلة) – деп аталған, 6 жолдан тұрады. Мұнда құрал-жабдық атауларының ауызекі тілдегі айтылуында кездесетін ерекшеліктер сөз болған, қар.: «даммалы *-q* немесе *-k* таңбасынан (қосымшасынан) құрал есімі жасалады, мыс.: *kesti* етістігінен құрал есімін, яғни *keskü* «кескі» сөзін жасай аламыз. Сондай-ақ *biçti* «қайрады» сөзінен *biçqu* (қайрақ), *biledi* «білеу, жану» сөзінен *bilekü* (білеме) жасалады, ал *bilekü* сөзіндегі *-k* қосымшасы **бадауише** айтылатын *-k* (яғни, *г* дыбысы – *E.E.*) болып есептеледі; *eledi* «елеу» етістігінен *elek* «елек» деп айтсақ та, ол *bilgü* сияқты *elegü* болып есептелуі керек, дегенмен дұрысы соңғы мысалдар емес, алғашқы мысалдар болып табылады».

Қолжазбаның келесі тараушасы «Етістің айтылуы» (القول في الهيئة) – деп аталынған, 5 жолдан тұрады. Ол турасында Абу Хайианның келтірген тілдік мәліметтері мынадай: «Дауыссыз *-š* (дыбысының) таңбасы (етістіктен) етіс тудырушы қосымша, мыс.: «міну» мағынасын беру үшін – *miniš*, «отыру» мағынасын беретін сөз – *oturuš*. Егер *-š* таңбасынан бұрынғы таңбаға «дамма» қойылса, тұйық райда айтылғанындай, *-š* әрпінен бұрынғы таңбаға да «дамма» қойылады, мыс.: *oturuš* сияқты. Бірақ, сөз «фатха» немесе «касра» арқылы айтылатын болса, *-š* әрпінің алдына да «касра» қойылады, мыс.: *miniš* «міну», *celiš* «желу».

Келесі шағын тараушаның аты – «Кейбір қосымшалардың айтылуы» (القول في الإعداد), көлемі 3 жол. Автордың пікірі: «Менің білетінім, *-liq* және *-lik* қосымша болып табылады, мыс., олар киімін дайындауды *tonluq*, ал киімді жамауды *jamalıq*, кітап дайындауды *bitilik* деп айтады, бұлар араб тілінде қарастырылмаған, сол үшін де бұлардың мағыналарына арнайы тоқталдық», деп атап өтеді.

Қазіргі қазақ тілінде «жамаулық мата, тондық тері» тіркестері қолданылады, ал *bitilik* (бітік) формасы ғылыми әдебиет тілінде, өлі формасында болмаса, қолданыста жоқ екендігі мәлім.

Келесі тараушаның аты – «Сабақты және ырықсыз қосымшалардың айтылуы» (القول في (حرف النقل و التعدية) – деп аталынған, көлемі 9 жол. Абу Хайиан бұл тараушада ескі қыпшақ тіліндегі етіс категориясына иллюстрациялық материалдар арқылы анықтама берген, қар.:

«Етістіктің соңы дауыссыз болса, онда оған *-dür* қосымшасы жалғанады, мысалы, «мінгізу, міндіру» мағынасында жергілікті тұрғындар *mindür* формасын қолданады. Ал сөз түбіріндегі соңғы таңба «харакалы» болса (яғни дауысты дыбысқа бітсе – *E.E.*), дауыссыз *-t* дыбысы жалғанады, мысалы, *jürüt* «жүргіз, жетеле», *depelet* «тепкілет, тепкіз», *oqıt* «оқыт, кітап оқыт». Өзгелік етіс қосымшасы тек қана бұйрық рай формасына ғана емес, етістіктің басқа да формасына жалғана береді, мысалы, жедел өткен шақта: *mindürdi*, ауыспалы осы шақта: *mindürür*, келер шақта: *mindürgej* формаларын алады. Кейбір жағдайда өзгелік етістің *-dür* жалғауынан *-d* түсіп қалып, тек қана *-r* жалғауы қалады, мыс.: *içdür* сөзінің орнына *içür*, *çıqtur* сөзінен *çıqar*. Бірақ мұндай формалар бұл ережеге сай болып табылмайды. *Түркі* тілінде кейбір етістіктер құрамында *-dür* жалғауы болмаса да, өзгелік етіс қызметінде

қолданылады, мыс.: *turğuz* «тұрғыз», *körgüz* «көрсет», *çıqtur* «шығар, шығарып жібер», *tamzur* «тамыз», *çıqar* шығар. Сонымен қатар осы формаға жоғарыдағы жалғауларды да жалғай аламыз: *turdur* «тұрғыз», *kördür* «көрсет», *emdür* «емгіз, еміздір».

Автор келтіріп отырған мәліметтерге қарағанда, ескі қыпшақ тіліндегі *-dür* көмекші сөзінің ауызекі тілдегі қолданысында өзіндік ерекшеліктері болған.

Қолжазбада берілген келесі тарауша – «Өздік қосымшаның айтылуы» (القول في حرف (المطاوعة)), көлемі 4 жол. Қолжазбадағы «المطاوعة» (Әл-мутауи'ату) терминінің мағынасы арабша-орысша сөздікте «возвратное значение», яғни «өздік мағына» деп көрсетілген. Автор келтірген мәліметтер мынадай: «Ол дауыссыз *-l*, «ол кесті» дегенде: *kesdi*, «ол кесілді» дегенде: *kesildi*, сондай-ақ, «ол үзді» дегенде: *üzdü*, «ол үзілді» дегенде: *üzüldü -n* дыбысы қолданылатын болады, мыс.: «ол сынды» дегенді: (ол) *sındı* «сынды» – деп айтады. Егер, етістік «ол сындырды» мағынасына келетін *sıdı* сияқты жалғыз таңбамен берілетін болса, ол жағдайда ырықсыз *-l* дыбысының орнына дауыссыз деп айтады» (жолма-жол аударма – *E.E.*).

Бұл тараушадағы *kesdi*, *kesildi* етістіктерінің құрамындағы өткен шақ жұрнағының *-di* формасында берілуін ауызекі тілдің әсері деп білеміз.

Әдебиеттер

- 1 كتاب الادرك للسان الاتراك. تأليف اثير ابى حيان الاندلسى
- 2 Caferoğlu A. Abû-Hajjân. Kitab al-Idrāk li-lisān al-Atrak. – Istanbul, 1931.
- 3 Есбосынов Е. Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері (Абу Хайиан еңбегі бойынша, XIV ғ.). «Ер Дәулет» баспасы. – Астана, 2006.

References

- 1 Kitab al-Idrāk li-lisān al-Atrak. Taalif Asir Abi Hayan al-Andalusi
- 2 Caferoğlu A. Abû-Hajjân. Kitab al-Idrāk li-lisān al-Atrak. Istanbul, 1931.
- 3 Esbosynov E. Eski kypshak tilinin leksika-grammatikalık erekshelekteri (Abu Hajjan enbegi bojnynsha, HIV g.). «Er Dәulet» baspasy. Astana, 2006 zh.